

УДК 94 (477) «1939/1945» : 341.384

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЗАХИСТУ ТА ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗА НАСЛІДКАМИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Володимир Царюк

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: urist.mbtz@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0737-9039>

У статті досліджується процес формування міжнародної концепції захисту та повернення історико-культурних цінностей після завершення Другої світової війни. Наслідки Другої світової війни не стали відправною точкою для створення міжнародної концепції охорони культурної спадщини. Вказана проблема широко обговорювалась на міжнародному рівні починаючи ще з XIX ст. Проте, спричинені Другою світовою війною збитки не сумірні зі збитками жодної з війн. Під впливом розуміння тих величезних втрат, яких зазнала світова спільнота, зокрема у сфері культури, ідеї захисту культурних надбань набули нової хвилі розвитку. Поряд з цим, аналізується зміст і значення Конвенцій ООН, прийнятих під егідою ЮНЕСКО та ратифікованих країнами-членами ООН, в аспекті їх впливу на охорону та збереження культурної спадщини світу.

Ключові слова: історико-культурні цінності, культурна спадщина, Конвенція, ЮНЕСКО

Охорона культурної спадщини безсумнівно є важливою складовою забезпечення сталого розвитку народів, націй і суспільства у цілому.

З плином часу, людство все більше стикається із різноманітними загрозами для світової культурної спадщини. Такими загрозами, перш за все, є війни, що приносять не тільки колосальні людські жертви, руйнування існуючої інфраструктури, а також позбавляють нації та народи їх культурних коренів, шляхом примусового вивезення, викрадення історико-культурних цінностей.

Ще задовго до початку найстрашнішого конфлікту в історії людства – Другої світової війни, суспільство намагалося віднайти підходи до культууроохоронної діяльності, створення концепції охорони пам'яток культури, як в окремо взятій державі, так і в межах міжнародного співтовариства, з метою їх збереження, консервації та популяризації.

Актуальність даної проблематики обумовлюється тим, що і в наш час, охорона та збереження культурної спадщини є фундаментом у подальшому розвитку сучасної світової культури в аспекті відновлення історичного минулого народів, націй на основі їхньої культурної самобутності.

Питанням міжнародної охорони культурних цінностей присвячені роботи як вітчизняних, так і іноземних дослідників, зокрема, В.І. Акуленко, В.В. Литовченко, М.М. Богуславського, Н.В. Белашова, В. Пількевич, С.І. Кота, П. Кеннеді Грімстед, Г. Борьяка.

Безумовно, Друга світова війна не стала ві-

дправною точкою для створення міжнародної концепції охорони культурної спадщини. Вказана проблема обговорювалась на міжнародному рівні з XIX ст. За результатами проведеної роботи стало прийняття на Гаазьких конференціях 1899 і 1907 рр. документів, в яких містилися положення про зобов'язання під час воєнних дій проведення заходів щодо захисту архітектурних та історичних пам'яток, а також про недопущення використання цих пам'яток у військових цілях [1; 15].

Проте, за наслідками Першої світової війни, культурним надбанням країн-учасниць була завдана величезна шкода. Наприклад, у Лувені знищено готичний собор XV ст., найстаріше у Північно-Західній Європі книгосховище Лувенського університету, суттєво постраждав Реймський кафедральний собор тощо. Отже, відповідно до тогочасних реалій визначилася неспроможність і бездієвість прийнятих норм в охороні та збереженні історико-культурних цінностей.

Після закінчення Першої світової війни розробляється низка проектів міжнародних актів з охорони культурних цінностей, в яких окреслено найбільш дискусійні питання збереження культурної спадщини та визначені базові засади формування системи міжнародного захисту пам'яток культури. Поштовхом для активізації цієї діяльності стало усвідомлення європейською спільнотою реальних наслідків втрати історико-культурних цінностей, що їх зазнала Європа внаслідок Першої світової війни [14].

Важливим результатом численних дискусій, проектів і пропозицій стало підписання у 1935 р. країнами Панамериканського союзу Договору про захист установ, що служать цілям науки і мистецтва, а також історичних пам'яток, нині більш відомий як «Пакт Реріха» [5].

На думку В.І. Акуленка – авторитетного дослідника з питань захисту культурних цінностей, цей документ вважається першим спеціалізованим міжнародним нормативним актом, що стосувався охорони культурної спадщини у випадках збройного конфлікту. У цьому сенсі його розглядають як своєрідну історичну основу розвитку сучасного нормативно-правового захисту культурної спадщини, яка є невід'ємною складовою загальної міжнародної системи збереження та захисту культурної і природної спадщини [2].

Завдяки цьому акту змістовно переосмислено сам характер міжнародної співпраці у галузі збереження культурної спадщини. Внаслідок прийняття «Пакта Реріха», культуроохоронна діяльність набула універсальних властивостей. Формально, це було закріплено у положеннях, згідно яких об'єкти культурно-історичного значення мають підлягати захисту у країнах з різними як культурно-релігійними традиціями, так і політичним ладом, ідеологічною спрямованістю держав. Приписи даного договору заклали підвалини у формуванні цілісної системи захисту культурної спадщини, що сприяло підвищенню статусу міжнародних організацій і дозволило дієво впливати світовій спільноті та міжнародним установам на діяльність щодо збереження й охорони культурної спадщини [14].

Звертаємо увагу, що «Пакт Реріха» набув значення тільки як регіональний міжнародно-правовий акт для країн винятково Північної та Південної Америки, що істотно звужувало його просторову дію та не мало відношення до європейських країн, котрими була розв'язана Друга світова війна.

Наслідки, що їх спричинила Друга світова війна не сумірні з наслідками жодної з війн. Під впливом розуміння тих величезних втрат, яких зазнала світова спільнота, зокрема у сфері культури, ідеї захисту культурних надбань набули нової хвилі розвитку.

Нові загрози масштабних конфліктів, що потенційно могли виникнути у світі, спонукали Організацію Об'єднаних Націй в особі спеціалізованого установи ООН з питань освіти, науки та культури – ЮНЕСКО, до пошуку шляхів врегулювання культурного питання та збере-

ження культурної спадщини світу.

У результаті, 14 травня 1954 р. прийнято Конвенцію ООН про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, яка була ратифікована СРСР [7].

У преамбулі зазначеної Конвенції визначено три основних принципи міжнародно-правової охорони культурних цінностей. Згідно першого, збитки, що заподіяні кожному народу є збитками культурної спадщини всього людства.

Згідно другого принципу – країни учасниці Конвенції вирішили прийняти всі можливі заходи для захисту культурних цінностей. Третій принцип визначає, що задля забезпечення ефективності захисту цінностей, такий захист має бути організований ще у мирний час, шляхом прийняття як національних, так і міжнародних заходів.

Особливими рисами даної Конвенції, що вирізняє її від усіх попередніх є, по-перше, застосування її положень у випадку будь-якого збройного конфлікту, всі попередні міжнародні акти підлягали застосуванню тільки у випадку стану війни.

По-друге, у Конвенції вперше дається визначення об'єкту міжнародної охорони. Сам термін «культурні цінності», введений у міжнародну термінологію саме Конвенцією 1954 року.

По-третє, Конвенція вводить два види, дві форми захисту: загальну та спеціальну. Всі об'єкти, котрі розглядаються Конвенцією як культурні цінності, підпадають під загальний захист. Спеціальний захист надається обмеженому колу об'єктів – особливо важливим, збереження яких має значення не тільки для однієї країни, але й для суспільства у цілому.

Одним з важливих положень, закріплених у Конвенції, є обов'язок держав забороняти, попереджувати, а також, у разі необхідності, припиняти різного роду крадіжки, грабежі, або незаконні привласнення культурних цінностей у будь-якій формі, а також будь-які акти вандалізму по відношенню до вказаних цінностей [3].

Таким чином, вказана Конвенція стала фундаментальним початком розбудови міжнародної концепції охорони та збереження культурних цінностей у світовому масштабі.

Наступною ланкою у розбудові сучасної міжнародної концепції захисту культурної спадщини стало прийняття ЮНЕСКО 4 листопада 1966 р. «Декларації принципів міжнародної культурної співпраці» [4]. Даний документ задекларував низку базових принципів міжна-

родної співпраці для того, щоб уряди, влади, організації, асоціації й установи, відповідальні за культурну діяльність, постійно керувалися цими принципами, а також для того щоб забезпечити поступове досягнення миру та благополуччя, тобто мети, визначеної у Статуті ООН, шляхом співпраці всіх народів у сфері освіти, науки і культури [4].

Проголошені у Декларації принципи знайшли своє нормативне закріплення у Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, прийнятою на Генеральній конференції Організації Об'єднаних Націй ЮНЕСКО 14 листопада 1970 р. [8]. Прийняття цієї Конвенції направлено на захист культурних цінностей вже у мирний час, з урахуванням принципів Декларації 1966 р. Обмін культурними цінностями між державами, сприятиме поглибленим знанням у галузі освіти, науки та культури, що, у свою чергу, збагатить знання людської цивілізації. Недотримання умов ввезення, вивезення та передачі права власності на культурні цінності, у свою чергу, підриває імідж і довіру до країни, сприяє напруженню стосунків між народами, а подекуди спричиняє локальні збройні конфлікти. Мінімізація шкідливих наслідків, їх попередження та недопущення виникнення спорів між державами, народами, націями – це основна мета прийняття цієї Конвенції. Саме таким чином, шляхом залягодження, заповнення прогалін у нормативному регулюванні побудована діяльність ЮНЕСКО.

Конвенцією про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, прийнятою 16 листопада 1972 р., запроваджується комплексний підхід до проблеми охорони культурних цінностей. Даною Конвенцією розглядаються питання національної та міжнародної охорони.

Головну відповідальність за збереження культурних цінностей, що входять до світової спадщини, несе держава, на території якої такі цінності знаходяться. Ця ідея виражається у тому, що кожна країна визнає зобов'язання забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію та передачу майбутнім поколінням культурної та природної спадщини, що розташована на її території, покладається, перш за все, на таку країну.

Отже, зобов'язання з охорони культурних цінностей стає міжнародно-правовою нормою [3; 10].

Конвенція 1972 р. вперше запроваджувала

механізм надання міжнародної допомоги з охорони культурної спадщини. При ЮНЕСКО було створено міжурядовий комітет з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини (комітет всесвітньої спадщини). Число членів комітету залежить від кількості учасників Конвенції. Комітет приймає та вивчає заявки щодо надання міжнародної допомоги від заінтересованих держав. Відповідно до цих заявок визначається обсяг і характер допомоги.

Допомога надається з коштів фонду всесвітньої спадщини, який, у свою чергу, формується з вкладів, внесків – добровільних та обов'язкових, держав-учасниць.

Таким чином, Конвенція 1972 р. закріпила своєрідний інститут компенсації державам культурних втрат і фінансової підтримки культурних цінностей, що перебувають під загрозою знищення [10].

У 1982 р. ЮНЕСКО разом зі Всесвітньої організацією інтелектуальної власності (далі – ВОІВ) підготували типові положення для національних законодавств про охорону фольклору від незаконного використання й інших шкідливих дій. На основі цього документу ЮНЕСКО та ВОІВ підготували перший проект договору з охорони нематеріальної культурної спадщини.

Паралельно 3 жовтня 1985 р. в іспанській Гранаді європейські країни під егідою ЮНЕСКО підписали та ратифікували Конвенцію про охорону архітектурну спадщину Європи [9]. Конвенція стала логічним продовженням Конвенції 1972 р. лише по відношенню до архітектурної спадщини Європи.

1997 рік ознаменувався проведенням у м. Пухкет (Таїланд) організованого представниками ЮНЕСКО та ВОІВ, спільного всесвітнього форуму з охорони фольклору, на якому ухвалено «План дій щодо реалізації прийнятих задумів». Важливим кроком з його виконання став симпозіум з охорони традиційних знань і форм культурного вираження корінного населення Тихого океану, проведений у лютому 1999 р. під егідою ЮНЕСКО у м. Нумеа (Нова Каледонія), а також чотири регіональні консультації з цієї проблеми. Важливою складовою охорони нематеріальної культурної спадщини було започаткування у рамках ЮНЕСКО двох програм: «Живі скарби людства» (1993 р.) та «Проголошення шедеврів усної та нематеріальної спадщини людства» (1997 р.) [6]. У 2003 р. ЮНЕСКО ухвалила Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини.

У Конвенції 2003 р. наведено пояснення положенню «нематеріальна культурна спад-

щина», а саме, це означає ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти та культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини. Засновано Міжурядовий комітет з охорони нематеріальної культурної спадщини, який наділяється широкими повноваженнями у сфері захисту нематеріальних об'єктів культурної спадщини. Комітет складається з представників 24 країн-учасниць Конвенції. Його члени обираються терміном на 4 роки. Вибори держав-членів Комітету здійснюються відповідно до принципів справедливого географічного розподілу та справедливої ротації [11].

Охорона нематеріальної культурної спадщини на міжнародному рівні здійснюється шляхом укладання Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства, який забезпечує більшу наочність нематеріальної культурної спадщини та сприяння поглибленню усвідомлення її значення; для вжиття відповідних заходів з охорони складається, оновлюється та публікується Список нематеріальної культурної спадщини, що потребує термінової охорони; здійснюється періодичний відбір і сприяння здійсненню національних, субрегіональних або регіональних програм, проектів і заходів з охорони спадщини, які найліпше відображають принципи та цілі цієї Конвенції, з урахуванням особливих потреб країн, що розвиваються. Сукупний список об'єктів нематеріальної спадщини ЮНЕСКО містить 298 елементів, занесених починаючи з 2008 року – першого року реалізації Конвенції на міжнародному рівні. Правом номінування до списку нематеріальної культурної спадщини користуються тільки ті країни, які ратифікували Конвенцію про збереження нематеріальної культурної спадщини, прийняту Генеральною конференцією ЮНЕСКО у 2003 р. На сьогоднішній день до них відносяться 146 держав, у тому числі Україна.

Лідерами з внесення своїх об'єктів до Списку є Китай (37 позицій) та Японія (21). Сусідні з нами Росія та Білорусь мають відповідно два та один об'єкти.

Початок XXI ст. ознаменувався поглибленням міжнародного правового регулювання. У 2001 р. ЮНЕСКО приймає Конвенцію про охорону підводної культурної спадщини, що стала першим міжнародно-правовим актом, здійснення захисту культурних цінностей «підводного світу» [12].

Підводна культурна спадщина означає всі

сліди людського існування, що мають культурний, історичний або археологічний характер, які частково або повністю, періодично або постійно знаходяться під водою не менше 100 років, такі як: об'єкти, споруди, артефакти та людські залишки разом з їхнім археологічним і природним оточенням, судна, літаючі апарати, інші транспортні засоби або будь-які частини, їхній вантаж або інше начиння, разом з їхнім археологічним і природним оточенням, предмети доісторичного періоду. Згадана Конвенція передбачає збереження нерухомих об'єктів підводної культурної спадщини на місці – *in situ*, без права на їх переміщення. До того ж, жодна частина об'єкта не може бути вирваною з історико-культурного контексту та природного середовища, бо це може поставити під сумнів його автентичність і значущість. Проте, відокремлені рухомі об'єкти, що вже були описані *in situ*, можуть бути переміщені та зберігатися у музеях, тобто *ex-situ*.

Завершальним етапом у формуванні міжнародної концепції з охорони культурної спадщини стало прийняття 21 жовтня 2005 р. у Парижі Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження. Прийняття Конвенції відбулось під час 33 сесії Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури [13].

Вказана Конвенція має три основних завдання: підняти й утвердити культурну політику, зрозуміти економічну та культурну природу самовираження, яке втілюється у всій проведеній діяльності та зміцнити міжнародну солідарність і співпрацю у цій сфері. Водночас основними методами досягнення поставленої мети є захист культурної спадщини й усестороннє сприяння збереженню та розвитку культури різних країн.

З метою ефективного впровадження положень Конвенції державами, що ратифікували її розробляються та впроваджуються механізми щодо щорічної сплати добровільних внесків до Міжнародного фонду культурного розмаїття (МФКР заснований відповідно до ст. 18 Конвенції). Сплата добровільних внесків надає можливість державам (громадському та державному сектору) брати участь у конкурсі на фінансування проектів МФКР та на допомогу з підготовки різного роду проектів по збереженню культурної спадщини. Орієнтовно розмір добровільного внеску складає від 10 до 100 тис. доларів США.

Таким чином, після Другої світової війни завдяки ініціативам ООН сформована міжнародна концепція охорони культурної спадщини

ни. У Конвенціях, що були прийняті у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. прописані конкретні механізми, дії держав у разі посягання, знищення або заволодіння державою (державами) агресором культурними цінностями, спричинення шкоди культурній спадщині світу загалом. Закріплені механізми стали базовими складовими не тільки для міжнародної, але й для національних систем правового регулювання охорони культурної спадщини країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аки А.Д. Гагская конвенция – первый международный документ в защиту памятником истории и культуры: Охрана наследия за рубежом: опыт прошлого и современные проблемы. Москва: РНИИ культурного и природного наследия, 1995. 144 с.
2. Акуленко В.И. Реституция культурных ценностей в правовом поле Пакта Рериха // Рериховское наследие: труды междунар. науч.-практ. конф. Т. 1: Сб. научных работ. Санкт-Петербург, 2002. С. 8-16.
3. Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. Москва: Междунар. отношения, 1979. 192 с.
4. Декларация принципов международного культурного сотрудничества от 04.11.1966 г. URL: www.un.org/ru/documents/decl_conv/declsations/culture.shtml
5. Договор об охране художественных и научных учреждений и исторических памятников (Пакт Рериха), подписанный в Белом доме представителями двадцати одной Американской республики, 15 апреля 1935. URL: http://www.peacethroughculture.org/ru/osnovnyeidei/cont/pakt_kultury.html
6. Древаль Ю.Д. Діяльність ЮНЕСКО у сфері охорони культурної спадщини. URL: www.kbuapa.kharkov.ua/e-

book/db/2014-1/doc/4/02.pdf

7. Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта от 14.05.1954 г. // Верховна Рада України: Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157
8. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню, та передачі права власності на культурні цінності від 14.11.1970 р. // Верховна Рада України: Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_186
9. Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи від 03.10.1985 р. // Верховна Рада України: Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_226
10. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972 р. // Верховна Рада України: Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089
11. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини від 17.10.2003 р. // Верховна Рада України: Законодавство України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_d69/page
12. Конвенція про охорону підводної культурної спадщини від 02.11.2001 р. // Верховна Рада України: Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52
13. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження від 20.10.2005 р. // Верховна Рада України: Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_008
14. Літовченко В.В. Трансформація концепції збереження культурної спадщини людства у міжнародних відносинах // Вопросы духовной культуры. Исторические науки. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/93043/3/37Lytovchenko.pdf?sequence=1>
15. Спиридонова Ю.В. Генезис международной охраны культурного наследия в 1930-е гг. // Философия и культура. 2013. № 4. С. 546-557. DOI 10.7256/1999-2793.2013.04.13

Tsariuk Volodymyr

The Process of Formation of the International Concept of Protection and Return of Historical and Cultural Values in the Aftermath of the Second World War

The paper researches the process of forming an international concept of protection and return of historical and cultural values after the ending of the Second World War. The aftermath of the Second World War did not become the starting point for creating an international concept of the protection of cultural heritage. The mentioned problem has been widely discussed at the international level since the nineteenth century. However, the losses caused by the Second World War could not be compared with the losses of any of the wars. Under the influence of understanding the huge losses that the world community had experienced, in particular in the field of culture, the ideas of protecting cultural assets had gained a new wave of development.

New threats of the large-scale conflicts that could potentially arise in the world had led the United Nations to find ways to resolve the cultural issue and preserve the cultural heritage of the world.

As a result of the work of the United Nations, a number of conventions were developed that had declared the main, basic principles of international cooperation so that governments, authorities, organizations, associations and institutions responsible for cultural activities should be constantly guided by those principles and, as a consequence, ensured a gradual achievement of peace and prosperity, that was, the goal set out in the UN Charter, through the cooperation of all nations in the sphere of education, science and culture.

In addition, the content and significance of the UN conventions adopted under the aegis of UNESCO and ratified by the UN member states in terms of their impact on the protection and preservation of the cultural heritage of the world are analyzed.

Keywords: historical and cultural values, cultural heritage, convention, UNESCO